

Epistemological analysis of the concept of cognition

Gulnoza SULTANOVA¹

Samarkand State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 2021

Received in revised form

20 July 2021

Accepted 15 August 2021

Available online

15 September 2021

Keywords:

cognitive,
cognition,
ability,
epistemology,
cognitivism.

ABSTRACT

In this paper, we present a comparative analysis of the problem of cognitive pervasive in philosophy and psychology, its epistemological interpretation, origin, Genesis and scientific, social significance. The concept of creativeness, which is formed within the framework of Cognitive Research, is an object of science research and requires the integration of scientific directions such as psychology, philosophy, economics, genetics, computer technology, neurophysiology, heuristics. In this research work, however, it was investigated from the point of view of cognitive epistemological constructivism. critical rationalism in the development of Science in the style of scientific thinking, its internal evristical features, active constructive role in cognition, its prospects have been revealed in the direction of modern science, such as constructive epistemology, cognitology. Cognitivism is the ability of a person to know, manifested in thinking in a broad sense, is the sum of intellektual (mental) activity. This is both a constructive process and a manifestation of creativity in the style of thinking. This chapter focuses on the subject of cognition, its essence, its evolution.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Когнитивлик тушунчасининг эпистемологик таҳлили

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада фалсафа ва психологияда кенг тарқалаётган когнитивлик муаммоси, унинг эпистемологик талқини, келиб чиқиши, генезиси ва илмий, ижтимоий аҳамияти ҳақида таҳлилий маълумотлар келтирилган. Когнитологик изланишлар доирасида шаклланаётган креативлик концепцияси фанлараро тадқиқот объекти бўлиб психология, фалсафа, иқтисодиёт, генетика, компьютер технологияси,

---

¹ PhD, associate professor, Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan.
E-mail: sgulnoza33@mail.ru.

нейрофизиология, эвристика каби илмий йўналишлар интеграциясини тақозо этади. Ушбу тадқиқот ишимизда эса когнитив эпистемологик конструктивизм нуқтаи назаридан тадқиқ қилинган илмий тафаккур тарзининг фан тараққиётида танқидий рацио-нализм, конструктив эпистемология, когнитология сингари замонавий фан йўналишлари таъсирида вужудга келувчи ички эвристик хусусиятлари, билишдаги фаол конструктив роли, унинг истиқболдаги имкониятлари очиб берилган. Когнитивлик кенг маънода тафаккурда намоён бўладиган инсон билиш қобилияти бўлиб, интеллектуал (ақлий) фаолиятнинг жамланмасидир. Бу ҳам конструктив жараён, ҳам тафаккур тарзи креативлигини намоён бўлишидир. Ушбу бобда когнитивлик, унинг моҳияти, эволюцияси хусусида фикр юритилади.

Эпистемологический анализ понятия когнитивизма

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
когнитивность,
познание,
способность,
эпистемология,
когнитивизм.

В данной статье мы представляем сравнительный анализ проблемы когнитивного проникновения в философию и психологию, ее эпистемологической интерпретации, происхождения, генезиса и научной, социальной значимости. Концепция креативности, которая формируется в рамках когнитивных исследований, является объектом научного исследования и требует интеграции таких научных направлений, как психология, философия, экономика, генетика, компьютерные технологии, нейрофизиология, эвристика. Однако в этой исследовательской работе он был исследован с точки зрения когнитивного эпистемологического конструктивизма. Критический рационализм в развитии науки в стиле научного мышления, его внутренние эвристические особенности, активная конструктивная роль в познании, его перспективы раскрыты в таких направлениях современной науки, как конструктивная эпистемология, когнитология. Познавательность – это способность человека познавать, проявляющаяся в мышлении в широком смысле, это сумма интеллектуальной (умственной) деятельности. Это одновременно и конструктивный процесс, и проявление креативности в стиле мышления. Эта глава посвящена предмету познания, его сущности, его эволюции.

КИРИШ

Ҳозирга пайтда илмий тафаккур тарзининг когнитив ва эвристик хусусиятлари, унинг креатив имкониятларини таҳлил қилиш, илмий анъаналарга муносабат, етакчи фан ва технологияларда содир бўлаётган назарий ва концептуал

трансформацияларни ўрганиш, улардаги эпистемологик, методологик ва парадигмал янгиланишларни тадқиқ қилиш каби масалалар ўта долзарбдир.

Республикамиз Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаб ўтганлариdek, инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажагимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак[1.6.88]. Инновацияни амалга оширувчилар креатив (ижодий) фикрлаш тарзини ўзгартириб олган ёш бунёдкорлардир. Креатив (ижодий) фикрлаш муаммоларини ўрганадиган ҳозирги замон йўналиш эса креатив когнитологиядир. Мазкур йўналишнинг асосий предмети – когнитив конструктивизмдир.

Когнитивлик ва эспитемологик конструктивизм алоҳида-алоҳида муаммо сифатида ўтган асрнинг иккинчи ярмида психололгар ва файласуфлар томонидан ўрганила бошланди. Бу икки йўналишнинг “учрашуви” фақат бизнинг асrimизда содир бўлди. Табиийки, когнитив конструктивизм ва тафаккутарзи ўртасидаги когерентлик кам ўрганилган соҳа ва муаммо бўлиб турибди. Лекин давр талаби, яъни инновацион когнитивлик ва креатив тафаккур тарзини ёш мутахассис ва изланувчиларда шакллантириш эҳтиёжи танлаган мавзу устида чуқур ва кенг қўламли тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

МЕТОДЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАР

Когнитивизм-бу тушунча(руҳ, психика)нинг бир бутунлиги ва унинг барча кўринишларида билим ва билишга камайтирилиши мумкин бўлган редукционистик методологик тамойилдир. Гуманитар тадқиқотларда когнитив ёндашув эпистемологик тушунчалар (ҳақиқат, эмпиризм, назария, далил ва бошқалар)дан фойдаланишда намоён бўлади. Шунингдек, интеллектуал қийматни шакллантириш ва ҳал қилиш учун (ахлоқий, эстетик, прагматик ва бошқалар) муаммоларни ўзида қамраб оладиган конструктив тизимдир. Когнитивизм гуманитар ва фалсафий фикрнинг бутун тарихига муҳр қўйди, у ўзларини “когнитив бўлмаган” деб атайдиган кўплаб таниқли аналитик файласуфларнинг танқидига қарамай, ҳозирги кунда ҳам бу соҳада ҳукмонлик қилмоқда.

Когнитивлик кенг маънода инсон билиш қобилияти бўлиб, интеллектуал (ақлий) фаолиятнинг жамланмасидир. Бу ҳам конструктив жараён, ҳам тафаккур тарзи креативликдир. Ушбу бобда когнитивлик, унинг моҳияти, эволюцияси хусусида фикр юритилади.

Когнитивизм тарихи кўпчилик файласуфлар томонидан ўз-ўзидан қабул қилинган ёндашув сифатида узоқ ўтмишга эга, аммо у фақат бир неча ўн йиллар давомида акс эттирилган услубий позиция сифатида мавжуд. Қадриятларнинг когнитив ёки когнитив бўлмаган табиати ҳақидаги савол аввал аналитик файласуфлар томонидан ўрганилган кейин эса улар томонидан деярли монополаштирилган; когнитив олимлар ва когнитив бўлмаган олимлар ўртасидаги баҳслар асосан қиймат шартлари ва баёнотларини ўз ичига олган гуманитар матнларнинг мантиқий-лингвистик тадқиқотлари қаторида бўлган.

Гуманитар фанлар учун когнитивизм – охирги муддат ўтган ўн йиллар давомида илмий тадқиқотларда бу (ёки шунга яқин) парадигма маъносида ишлатилган [2. С. 10].

Парадигмал ғоялар ва назариялар илмий жамоа доирасида фикрлашнинг умумий турини белгилайди, бу фикрларни алмашиш бўйича олимлар ҳақида тушунча беради, бошқаларда мумкин бўлган фарқларга қарамаймуаммолар ва

парадигма бўйича барча муҳим тажовузлар, агар бўлмаса, унинг ташувчилари томонидан пассив қаршилик (ва бу борада гуманитар ҳамжамият, илм-фандан кўра кўпроқ консерватив) билан учрашиши табиийдир.

“Когнитивизм” атамаси XX аср ўрталаридан бошлаб барқарор илмий муомалада бўлиб, бир вақтнинг ўзида бир қанча билим соҳаларида – психология, нейрофизиология, ахборот назарияси, фан фалсафаси, онг фалсафаси, этика, аксиология ва бошқалар. Бироқ, бу умумий сўз – “когнитивизм” – сезиларли дараҷада турли тушунчаларни яширади, бу турли хил тадқиқот шароитида ривожланган бир қатор гетероген ёндашувлар ва тушунчаларни англалади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ушбу тадқиқот ишимда “когнитивизм” сўзи фақат битта муайян маънода (юқорида келтирилган биринчи ёндашувда, кириш қисмида тасвирланган) ишлатилиши ҳақида аниқ маълумот бериб, бу семантик хилма-хилликни эътиборсиз қолдириши мумкин ва шу билан унинг бошқа барча маънолари ва тегишли муаммоларини кўрсатади. Лекин ҳақиқат шундаки, биз бу ерда гапирадиган когнитивизм ҳар доим ҳам ушбу атамани ишлатадиган ёки у билан таниш бўлган тадқиқотчиларнинг кўпчилигига тегишли сўз билан боғлиқ эмас. Тахминга кўра, “когнитивизм” калит сўз сифатида пайдо бўлган замонавий (инглиз тилидаги) нашрларнинг ўндан бир қисмидан кўп эмас, улар қадриятларнинг когнитив (билиш) табиати муаммосига бағищланган; бошқалар “когнитив фанлар” ва тегишли фанларнинг турли жиҳатларини ишлаб чиқади. Когнитивизмни бошқа позицияларга (хусусан, бихеовиризм ва иррационализмга) қарши бўлган муайян методологик позиция сифатида боғлаш одатий ҳолдир; когнитивизм кўпинча бу умумий схемада билимга бўлган қадриятларни камайтириш сифатида жойлаштирилади, бу ёндашувни психологик “рационализм” ва қарама-қарши бихеовиризм, деб ҳисоблайди.

Канадалик психолог Кристофер Гриннинг фикрича, “когнитивизм” атамаси биринчи бўлиб мантиқий позитивизм билан боғлиқ назариялар, этика (ёки метаэтика)да пайдо бўлган, кейин мантиқий позитивизм йўналтирилган фан фалсафа орқали, у психология ва бошқа фанларга ўтди. Грин XX асрнинг ўрталарида психологларнинг беихтиёр мурожаатини тушунтиради. “Когнитив” сўзи билан унинг асл “қатъий” маъноси бир хил кетиши, позитивизм-метаэстетик томонидан ошкор. “Қатъий” маънода, когнитив, асосан, ҳақиқат ёки ёлғон учун тасдиқланиши мумкин бўлган “Ментал” (руҳий) ҳодисаларнинг (одатда маъно ифодаларининг) характеристикиси бўлиб хизмат қиласади [3. 33].

Бошқа хорижий тадқиқот эса, когнитивизмни бихеовиризмга ўхшатади. Когнитивизм бу – хулқ-авторнинг когнитиви ва руҳий ҳолатлар орқали тушунтириладиган таълимотдир [4. Р. 313]. Лекин когнитивлик бу фақат хулқ атвор эмас, балки жуда мураккаб ва яхлит интеллектуал конструктив тизимдир.

Когнитивизм рационализм ва компьютернинг модели сифатида онгнинг рационалистик талқини шаклида ишлайди [5. Р. 100]. Аслида когнитивликда норационаллик, интуиция ҳам намоён бўлади.

Фарб олимларидан У. Мак-Каллох ва В. Питтслар 1948 йилдаёқ тафаккур устида илмий изланиш олиб бориб, тафаккурни когнитив маълумотларни қайта ишловчи жараён, деб таъкидлаганлар [6. С. 15].

Когнитивлик – инсоннинг, шу жумладан юқори даражада ривожланган баъзи приматларда турли йўллар билан келадиган маълумот ва ахборотларни қабул қилиш ҳамда қайта ишлаш, идрок этиш жараёнидир.

Шунингдек когнитивлик бу билиш жараёнидир. Когнитивликка тасаввур, тажриба, ишонч идрок киради.

Когнитивликнинг энг кенг тарқалган таърифи - барча тирик мавжудотларнинг идрок ёрдамида ахборотни қайта ишлаш қобилияти (сезгилар ёрдамида ташқаридан олинган стимуллар), сотиб олинган тажриба ва субъектив хусусиятлар, бу атроф-муҳитни баҳолаш ва талқин қилиш учун барча маълумотларни умумлаштиришга имкон беради. “Когнитивлик” сўзи лотинча “cognitio” сўзидан келиб чиқкан бўлиб, “билим”, “ўрганиш”, деган маънони билдиради. Шунинг учун, билим орқали биз билим билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани, бошқача айтганда, таълим ёки тажриба орқали олган маълумотларнинг бутун миқдорини назарда тутамиз [7].

Когнитивлик (билиш) – бизга турли йўллар (идрок, тажриба, эътиқод) орқали келган маълумотларни идрок қилиш ва қайта ишлаш қобилиятидир, яъни уларни билимга айлантиришdir. Бу қобилият ўрганиш, диққат, хотира, нутқ, мулоҳаза юритиш, қарор қабул қилиш каби турли билиш жараёнларини қамраб олади, интеллектуал ривожланиш ва тажрибанинг бир қисмига айланади.

Билиш неврология, психология, антропология, фалсафа ва ҳатто ахборот фанлари каби фанлар томонидан ўрганилади. Аммо ахборотни қайта ишлаш жараёни хулқ-атворга қандай таъсир қилишини ва турли руҳий жараёнларнинг билим олиш билан қандай боғлиқлигини текшира бошлаган фан когнитив психология эди. Когнитив психология фан сифатида 1950 йилларда кенг тарқалган бихевиризим (хулқ-атвор)дан фарқли равишда пайдо бўлди. Пиаже ва Вигоцкий каби олимлар бугунги кунда ҳам долзарб бўлган билимни ривожлантириш ва ўрганиш ҳақидаги назариялари билан илмий дунёда инқилоб қилдилар. 1960 йиллардан бошлаб билиш ва билиш қобилияtlарига қизиқиш сезиларли даражада ортди ва бу соҳадаги кўплаб тадқиқотлар туфайли ушбу жараёнлар ҳақидаги билимларни анча кенгайтиришга имкон яратилди.

Бугунги кунда нейро-тасвирлаш соҳасида амалга оширилган кашфиётлар руҳий жараёнларни тушуниш учун зарур бўлган энг муҳим физиологик ва нейроанатомик билимларни ва уларнинг хулқ-атворимиз ва ҳиссиётларимизга таъсири даражасини билиб олиш имконини берди.

Когнитивликнинг асосий мазмунини янги билимлар ишлаб чиқара олиш имкони ташкил этади. Когнитолог тафаккур билиш жараёнида исботланганлик, мантиқий асосланганлик, мустақил ва танқидий фикрлашга, яъни рефлексияга асосланади [8. Б. 28].

Когнитив жараёнлар-бу биз янги билимларни эгаллаб, саволларга жавоблар оладиган, қарорлар қабул қила оладиган жараёнлардир. Бу жараёнлар турли билиш қобилияtlарини ўз ичига олади: идрок, диққат, хотира, тафаккур ва бошқалар. Буларнинг барчаси билим олиш ва атрофимиздаги дунёни тушунишга ёрдам беради – бу эса когнитив вазифалардир. Демак, тафаккур тарзи ҳам когнитив жараённинг бир элементидир.

Когнитивлик илмининг ўзига хослиги шундаки, у инсоннинг билиш ва интеллектуал фаолияти билан боғлиқ бўлган ўта мураккаб муаммоларни қамраб олади [9. С. 45].

Ҳар бир кишининг борлиқни билишида ўзига хос бўлган шарт-шароитлар натижасида турли хил қобилият шаклланади. Бунда когнитив қобилияти деб, шахснинг муайянфаолият юзасидан лаёқати ва унинг иш бажаришидаги субъектив шарт-шароитларини ифодаловчи индивидуал руҳий-ментал ва физиологик хусусиятларга айтилади.

ХУЛОСА

Биринчидан, когнитивлик инсон интеллектуал қобилияти бўлиб уни муаммо сифатида ўрганиш XX асрнинг иккинчи ярмидан тадқиқот обьектига айланган.

Иккинчидан, когнитивлик муаммоси дастлаб психология, нейробиология, неврология, лингвистика фанларида тадқиқ этилган бўлса, аста-секин фалсафанинг эпистемология бўлимига ҳам кириб борди.

Учинчидан, психологлар когнитивликни руҳий жиҳатларини тадқиқ этсалар, файласуфлар унинг гносеологик, мантиқий томонларини ўргана бошладилар.

Тўртингидан, когнитивлик муаммосини эпистемологик жиҳатдан ўрганиш инсон билиш қобилиятининг креатив ва конструктив жиҳатларини кенгроқ очиш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розили бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон, 2-жилд. 2018. – Б. 88.
2. Максимов Л.В. Когнитивизм как парадигма гуманитарно-философской мысли. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – С. 10.
3. Green Ch.D. Where Did the Word “Cognitive” Come From Anyway? //Canadian Psychology, 1996, 37. – P. 33.
4. Woolgar, S. Reconstructing man and machine: A note on sociological critiques of cognitivism // The Social Construction of Technological Systems. Cambridge MA: MIT Press, 1987. – P. 313.
5. Dreyfus H. The socratic and platonic basis of cognitivism. AI [Artificial Intelligence] & Society, 1988, 2. – P. 100.
6. Эволюция. Мысление. Сознание (когнитивный подход и эпистемология). – М.: Канон, 2004. – С. 15.
7. CogniFit // <https://www.cognifit.com>. Cognition. 2021.18.07.
8. Фаффорова Г.Ғ. Ёшларда когнитив тафаккурни ривожлантириш масалалари // Ёшларни ғоявий-мағкуравий тарбиялашнинг устувор йўналишлари мавзсидаги Республика илмий-назарий конференцияси. Самарқанд. СамИСИ, 2018. – Б. 28.
9. Иззетова Э.М. Когнитология о перносмыслении эпистемологической и онтологической проблематики теории познании // Глобаллашув шароитида фалсафа ва миллий ғоянинг долзарб масалалари. VI илмий-назарий семинар материаллари. Т., 2017. – С. 45.